

ԳԷՈՐԳ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

Ե. ՂԱՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ՔՆՆԱՂԱՏՆԵՐԸ

Սկիզբը՝ թիվ Ժ.

Եթէ առաջնորդուենք Թօմասնի թարգմանութեամբ (էջ 202), իրապէս գործ ունենք տեղանուն հետ. «Since the king loved him he gave him the second rank, which Artavazd used to hold; he entrusted to him the care of the army of the east, and he left with him Druasp. [The latter was] a Persian friend of his who had become related by marriage to the princes of Vaspurakan»: Բայց երբ նայում ենք նոյն Թօմասնի նոյն էջի 423-րդ ծանօթագրութեանը, ուր նա բացատրում է Վասպուրականի ծագումը, տեսնում ենք, որ այն բխում է «Վասպուհր»-ից եւ բացի տեղանունից կարող է նաեւ նշանակել «Սասանեան Իրանի մեծամեծներ»: Սրան թերեւս պէտք է աւելացնել հետեւեալ բացատրութիւնը. «Ըստ Խորենացու՝ Հայոց թագաւորը Երախնաւու Անձեւացու մօտ է թողնում «...գրիտուսսպ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամեցեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի...»: Այս ժամանակաշրջանում «Վասպուրական» նշանակում էր արքայազունների երկիր, որպիսին հանդիսանում էին Արշակունի սեպուհների երկիր Աղիովիտ եւ Առբերանի գաւառները»¹: Հետեւաբար Թօմասն-ի կիրառած «princes of Vaspurakan»-ի փոխարէն հատուածը պէտք է թարգմանենք-հասկանանք «թագաւորական մարզի իշխանները», ուր «վասպուրական»-ը տեղանուն եւ յատուկ անուն չէ, այլ ընդամենը վայր մատնանշող գոյական, եւ այս դէպքում բառը պէտք է գրուի փոքրատառով: Այստեղ պէտք է յիշենք, որ մեր քաղած հատուածը տպագրուել է 1975 թուականին, այսինքն՝ մինչեւ Խորենացուն

¹ Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտուազդ V-ի ժամանակ (252/3–261), «Արաբեր հասարակական գիտութիւնների», հ. 1975, էջ 17.

քննադատելը 1978-ին Թօմսօնը ոչ միայն կարող էր, այլևս պարտաւոր էր ծանօթանալ յիշեալ յօդուածին, կամ եթէ համամիտ չէր, պէտք է հերքելու փորձ անէր: Ներկայ հարցի կապակցութեամբ առաւել մանրամասն է Գաբրիէլ Սուլթանեանի բացատրութիւնը. «Վասպուրական» եզրը չէր կարող ստեղծուել մեր թուարկութեան 591-ին՝ Սասանեանների ուշ շրջանի ընթացքին, քանի որ Ստրաբոնն արդէն իսկ այն գիտէ եւ մեզ աւանդել է յունական «Vasoropeda» ձեւով. (Basoropeda = «Թագաւորի սահմանային երկիր», ba = basileu-ի նուազական, որից bas = «արքայի» + oro = «սահման», «տիրոյթ», «եզերք» + peda = «երկիր»)»²: Եթէ ընդունում ենք, որ Ստրաբոնի կիրառած տեղանունը խորենացու բառի հետ նոյնն է, ապա այս պատմական թնչուկն անմիջապէս վերանում է: Սակայն խորենացու քննադատները Ստրաբոնի վկայութիւնը «չէզոքացնելու» համար կառչում են Hubschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, mit Beiträgen zur historischen Topographie armeniens und enier karte. 1904 Strassburg աշխատութիւնից, որը դիտարկում են իբրեւ Ստրաբոնի եւ խորենացու կիրառած տեղանունան նոյնութեան հերքում:

Խորենացու եւ Վասպուրականի առնչութեամբ Հիւբշմանի հիմնական մտքերը կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպ.

Ա) Վասպուրականն իբրեւ նահանգի անուն Հայաստանում շրջանառութեան մէջ մտել է միայն Սասանեանների իշխանութեան ժամանակ եւ դեռեւս գոյութիւն չունէր Պարթեւական դարաշրջանում:

Բ) Եթէ անունն այս արդէն իսկ ծագած լիներ Պարթեւական շրջանում, ապա այն պէտք է յայտնի լիներ Ե. եւ Զ. դարերի հեղինակներին:

Առաջին պնդման առիթով բաւական է յիշել, որ Սասանեան շրջանի սկիզբը դրւում է մեր թուարկութեան 224-ին (226), ինչը նշանակում է, որ խորենացու ժամանակից այն առնուազն 200 տարի առաջ է: Եթէ եզրոյթը կարող էր ծագել Ք. յ. 220 ապաններին, ապա Հիւբշմանի Ա. կէտը որեւէ կերպ չի հակասում Մովսէս խորենացու՝ Ե. դարի հեղինակ լինելու հանգամանքին:

Ինչ վերաբերում է Բ. կէտին՝ Ե. եւ Զ. դարերի հեղինակների բառօգտագործմանը, ապա այս հարցն արդէն քննարկուել է համապատասխան բաժնում, ուստի կրկնելու կարիք չկայ:

² G. SOULTANIAN, The History of the Armenians and Moses Khorenats'i, Bennett & Bloom, 2012, p. 82.

Իբրեւ 6-րդ հիմնաւորում թուժանովը գրում է. «(6) Ա. Ժբ.— ում նա [Խորենացին] «Միսական» եզրն օգտագործում է Միւնիքի նահանգը նշելու համար: Այս եզրոյթն առաջին անգամ հանդիպում է Զաքարիա Հոնտորի ժամանակագրութեան մէջ (554): Սակայն դրա հայերէն ամենավաղ կիրառումը Շիրակացու Աշխարհագրութեան մէջ է: Բայց որն է կարեւորը. այս աղբիւրում Միսականը դեռեւս չի դիտարկուում որպէս Միւնիքի հետ համանուն, այլ որպէս հարեւան Արցախ աշխարհի մի հատուած: Միայն տասներորդ դարի հեղինակ Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսի Պատմութեան մէջ է այս բառն ստանում նոյն իմաստը, ինչ Կեղծ-Մովսէսի երկում»: Իր այս մտքի համար թուժանովն իբրեւ աղբիւր նշում է. «Адонц, Армения, էջ 421, ծան. Յ», որ իրականում չի սահմանափակուում թուժանովի նշած էջով, այլ 421–423-րդ էջերում հանդիպող «Միւնի» եւ «Միսական» տեղանունների վերլուծութիւնն է, ուր թուժանովի համար գերակայ է թուացել տողատակում՝ մանր տառերով գրուածը՝ սա. «Միսական պարսից ձեւն առաջին անգամ հանդիպում է Զաքարիա Հոնտորի երկում մօտ 554 թ.»: Սա խիստ կարեւորել է նաեւ թօմսօնը, որ Միւնիք եւ Միսական անունները Խորենացու Պատմութեան մէջ հաւասարեցնելու-նոյնական դարձնելու մասին գրում է նախ 52-րդ էջում, յետոյ 57 եւ նոյնը կրկնում նաեւ էջ 88-ում ու ամեն առիթով դարձեալ յղում նոյն էջը (Թօմ., էջ 91, 141): Իսկ որ Ադոնցի 423-րդ էջի ընդհանուր շարադրանքում, ոչ թէ տողատակում եւ ոչ թէ մանր տառերով, այլ խոշորներով գրուած է, թէ՛ «[Միւնի] եւ [Միսական] երկակի անուանման ծագումը դեռեւս մութ է, եւ ոչինչ որոշակի ասելու հնարատրութիւն չկայ» (ընդգծումը մերն է.— Գ.Ա.Մ.), սա պարզապէս չի արժանացել հետազօտողների ուշադրութեանը: Մինչդեռ ռուսերէն հասկացողի համար պարզ երեւում է, որ Ադոնցն ամենեւին վստահ չէ երկու անունների հարցում, այլ ուղղակի ընդունում է, որ գոնէ իր գրելու պահին «ոչինչ որոշակի ասելու հնարաւորութիւն չկայ»: Իսկ ամենակարեւորը՝ հետազօտողները ոչ միայն չեն հասկացել կամ ուշադրութեան առել Ադոնցի ռուսերէն գրածը, այլ նաեւ Խորենացու գրաբարը. «...այլ Պարսք յըստակագոյնս եւս Միսական կոչեն» (Թօմ. 88): Սրանից պէտք էր հասկանալ, որ Խորենացին Միսականը կիրառում է ոչ իբրեւ իր կամ հայ ազգի սեփական բառ, այլ ընդամենն ասում է, որ հայկական «Միւնիք» տեղանունան փոխարէն պարսիկները «Միսական» ձեւն են կիրառում, այսինքն՝ Խորենացին չի կիրառել Միսական ձեւը Միւնիքը մատնանշելու համար, նա ուղղակի տուել է բառի պարսկական տարբերակը, ճիշտ այնպէս, երբ

գրում է. «...ըստ արտաքնոցն ասացեալ Բէլլո՝ ըստ աստուածային բանից ճշմարտութեամբ է ներբովթ» (Թօմ. էջ 78, ԽՈՐ. Ա. է.) պէտք է հասկանաք, որ ոչ թէ Խորենացին է կիրառում «Բէլլ» եւ «Ներբովթ» անունները, որ կեղծի, թէ ինքը գրել է Քրիստոսից առաջ, այլ ուղղակի նշում է, որ մէկն «արտաքնոց» բառն է, իսկ միւսը՝ սուրբ Գրոց: Կամ երբ ասում է. «Այս Աբգարոս կոչէր աւագ այր, վասն առաւել հեզութեանն եւ իմաստութեանն. որում յետոյ եւ տիքն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց եւ Ասորոց՝ կոչեցին Աբգարոս»³. այսինքն՝ ոչ թէ Խորենացին էր ասում Աբգարոս, այլ յոյներն ու ասորիները: Ուստի, երբ կարդում ենք մեղադրանքը, թէ «[Խորենացին] «Սիսական» եզրն օգտագործում է Սիւնիքի նահանգը նշելու համար», պէտք է գիտակցենք, որ այստեղ ոչ թէ Խորենացին է սխալ, այլ իրեն մեղադրողները, որ չեն հասկացել կամ նենգափոխել են հեղինակի խօսքերը: Հետեւաբար, այս մեղադրանքը եւս պէտք է համարել առ ոչինչ:

Յաջորդ կէտում Թումանովը գրում է. «(7) [Խորենացու] ատելութիւնը Մամիկոնեանց նկատմամբ Բագրատունիներին նուիրուած լինելու արդիւնք է: Սա կարող է լինել միայն երկու տների տոհմական քաղաքականութեան արդիւնքը, քանի որ ձեւաւորուեց Լ. դարի կէսերից յետոյ»: Այս մեղադրանքի ընկալումն իսկ դժուար է: Ինչ են ուզում ասել Խորենացու քննադատները (ի մասնաւորի Թումանովը). մինչեւ Լ. դարը չէն եղել Մամիկոնեաններն ու Բագրատունիները, թէ՛ մինչեւ այդ դարը մարդ արարածը, թէկուզ իշխանական ծագում ունեցող, չէր կարող հակասութիւն կամ թշնամանք ունենալ: Թէ՛ ուզում են ասել, որ մինչեւ Լ. դար հաւանական Խորենացին զրկուած էր անձնական նախասիրութիւն ունենալու, որեւէ տոհմի կամ անհատի համակրելու, սիրել-յարգելու կամ հակառակը՝ չսիրել-չարգելու իրաւունքից, հնարաւորութիւնից-կարողութիւնից:

Այս մեղադրանքը հերքելու համար բաւարար է յիշել, օրինակ, որ 370 (371) թուականին Մուշեղ Մամիկոնեանը եղել է սպարապետ, իսկ հեծելագործի հրամանատարը եղել է Սմբատ Բագրատունին: Այսինքն՝ առնուազն Դ. դարի վերաբերեալ վկայութիւն կայ, որ ռազմական ոլորտում

³ Տէս Թօմ. էջ 161, հմմտ. նաեւ էջ 137: «And the country was called Aghuank' [Albania] after the gentleness of his mode of life; for they called him [Sisak] Aghu». «Բայց զայս գիտեա՛, զի զցեղս զայս մեծ եւ անուանի մոռացումն եղեւ մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. եւ աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի Աղու ձայնէին զնա»:

իրենց լաւագոյնս դրսեւորած իշխանական ցեղերը միասին են պայքարել ազգին սպառնացող վտանգների դէմ, եւ բնական է, որ հարիւրամեակներ տեւած այդ ճանապարհին փոխըմբռնման սխալներ նաեւ հակասութիւններ կարող էին լինել մշտապէս: Ուստի որեւէ կերպ ընդունելի չէ «Ը. դարի կէս» սահմանափակումը, որովհետեւ անգամ ամենալաւ բարեկամները կարող էին ցանկացած պահի հակադրուել եւ թշնամանալ: Մարդկային ամենահասարակ բնազդները, մրցակցային ոգին, նախանձը, շարութիւնը ժամանակային եւ տարածքային սահմանափակում չունեն եւ կարող էին սրուել եւ ազդեցութիւն գործել ոչ միայն «Ը. դարի կէսերին», այլ նաեւ Ը. դարի սկզբին, է.– ի վերջին... Դ.– ի 60–70-ականներին եւ այլն: Եթէ խնդրի ծագման հիմքը շարութիւնը, նախանձը, ատելութիւնն են, ապա որեւէ դարով դրանք սահմանափակել չի կարելի: Կողմնակալ մօտեցումը, ցաւօք, յաւերժական է:

Վերջում Թումանովը գրում է. «(8) Ինչպէս նշուեց, Կեղծ-Մովսէսի աշխատութիւնը հնախօսի աշխատանք է, եւ դժուար է չկասկածել, որ նա հետեւել է Յովսէպոսի «[Հրէական] հնութիւնների» օրինակին, որի վրայ յաճախ է հիմնուում: Իր ուշադրութիւնը կենտրոնացած է Մեծ Հայաստանի արարող փոքրամասնութեան վրայ՝ յատկապէս Արշակունիների եւ յետարշակունեաց դարաշրջանի տոհմիկ ազնուականութեան իշխանական դասի վրայ:

Սակայն նրա վերաբերմունքը հայ իշխանական ազնուականութեան նկատմամբ ժամանակագրորէն բացայայտ սխալ է: Աշխատութեանը բնորոշ են ակնյայտ հնաձեւութիւնը, ինչպէս նաեւ այդ հանրային խմբի տոհմական պետականակենտրոն բնոյթի թիւր ընկալումը: Ըստ այսմ՝ Կեղծ-Մովսէսի հայկական հնութիւնները դժուար թէ գրուէր մինչ այն, երբ այդ խումբը դեռ չէր սկսել, հնապաշտական հետաքրքրութիւն առաջացնելով, կորցնել իր կենսունակութիւնը եւ, որ գլխաւորն է, իր կարեւորութիւնը՝ այն է մինչ Ը. դարի կէս՝ Աբբասեան-Բագրատունեաց փուլի սկիզբը»: Այստեղ Թումանովը յղում է անում Ադոնցի աշխատութեան 237–238 եւ 489-րդ էջերին⁴, որոնց հիմնական եւ գլխաւոր մասը բերում ենք ամբողջութեամբ, առանց կրճատումների. «Կեանքում գործող երեւոյթներն ու կառոյցները,

⁴ Թումանովը յղում է նաեւ իրեն, բայց հիմնական քննադատութիւնն ընդամենը կրկնութիւն է. տե՛ս «Formative Centuries...», էջ 56. «Սա Ադոնցի գլխաւոր փաստարկն է խորենացուն այսպէս թուագրելիս, Armenia 237–238».

քանի դեռ գործունե եւ կենսունակ են, կարգաւորման կամ մեկնաբանութեան կարիք չունեն. բայց դրանք անխուսափելիօրէն դառնում են հետագօտութեան առարկայ, երբ դարն ապրելով՝ սկսում են խամբել կեանքում եւ յիշողութեան մէջ ու, աստիճանաբար հեռու քշուելով, վերածւում անցեալի ժառանգութեան:

Այս տեսակէտից Հայոց պատմութիւնը, ըստ հեղինակի քննադատական ոգու, նշանաւորում է անկման մի շրջան, երբ սասանուեցին նախարարական կեանքի նախկին հիմքերը, պատմական սկզբունքները քայքայուելով առկայ իրականութիւնից անցան առասպելների ու յիշողութիւնների տիրոյթ: Այդ կացութիւնը ճշմարտացի կերպով բնութագրում է հէնց Խորենացին: Առաջին Արշակունու շուրթերով պատմիչը հարցնում է (բերում ենք անմիջական բնագիրը. – Գ. Ա. Մ.). «...ուստի՛ նախարարութիւնքս որ աստ կան: Զի ո՛չ կարգք ինչ աստ լեալ յայտնի, եւ ոչ մեհենից պաշտամունք. եւ ո՛չ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի»: Ըստ Խորենացու՝ Արշակունեաց տոհմի հիմնադիրը Հայաստանն այս վիճակում գտաւ եւ Հայաստան ժամանելուն պէս ցանկանում էր ծանօթանալ իրեն վստահուած երկրին եւ նրանում գոյութիւն ունեցող նախարարական կարգին: Անշուշտ, սա ոչ թէ նորեկ թագաւորի ցանկութիւնն էր, այլ պատմագրի անձնական հետաքրքրասիրութեան առարկան, եւ այստեղ պատկերուած իրավիճակը բնաւ չի առընչում Արշակունիների Հայաստանում հաստատուելու ժամանակին, այլ պատմիչի ժամանակուայ իրականութեան ճշգրիտ պատկերն է»⁵: Ինչպէս տեսնում ենք, Ադոնցն ազատ շարագրում է իր ասելիքը՝ մտքով անգամ չանցկացնելով, թէ որեւէ բան պնդելիս պէտք է գոնէ փորձել հիմնաւորում տալ, այլեւս չենք խօսում ապացուցելու մասին: Միակ յղումը, որ տալիս է Ադոնցը Խորենացու Ա. գրքի՝ Թ. գլուխն է՝ «Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ Մեծն Արշակ արքայ Պարսից» (Թօմ. էջ 80): Սրա կապակցութեամբ Ադոնցն ասում է, թէ՛ «Առաջին Արշակունու շուրթերով պատմիչը հարցնում է. «...ուստի՛ նախարարութիւնքս որ աստ կան»: Եւ այս տողով Ադոնցը բաւարարում է, թէ բացայայտեց Խորենացու կեղծիքը: Ուստի նախ ասենք, որ մինչ որեւէ բան պնդելը Ադոնցը պարտաւոր էր ապացուցել, որ Խորենացու գրքում ամբողջութեամբ մէջբերուած «Թուղթ Վաղարշակայ ար-

⁵ 237–238.

քայի Հայոց առ Մեծն Արշակ արքայ Պարսից» ոչ թէ որեւէ պատմական հիմք է, այլ սկզբից մինչեւ վերջ Մովսէս Խորենացու երեւակայութեան արդիւնքն է: Դա ապացուցելուց յետոյ միայն Ադոնցը կարող էր անցնել քննադատութեան: Իսկ քանի որ ինքը նման բան չի անում, հետեւաբար, նրա ողջ ասածը ոչ թէ Խորենացու երեւակայութեամբ ստեղծուած արքայական նամակի մասին է, այլ Ադոնցի երեւակայութիւնից ծնուած խօսքերի, որոնք ո՛չ հիմք, ո՛չ ապացոյց ունեն, հետեւաբար, նաեւ զուրկ են գիտական տեսանկիւնից որեւէ արժէք ներկայացնելու աղերսից:

Հիմա մի պահ (ընդամենը մի պահ, ոչ աւելի) ընդունենք, թէ Ադոնցը լուրջ եւ ծանրակշիռ փաստարկներով ողողել է իր խօսքը, եւ իսկապէս ապացուցուած է, որ «Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց» Խորենացու յօրինածն է: Անգամ այս դէպքում մի կարելոր հարց է ծագում՝ ի՞նչից ենք իմանում, որ «ուստի՛ նախարարութիւնքս որ աստ կան: Զի ո՛չ կարգք ինչ աստ լեալ յայտնի, եւ ո՛չ մեհենից պաշտամունք. եւ ո՛չ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, եւ ո՛չ վերջինն» հարցը չէր կարող ծագել Ե. դարում: Ինչից ենք իմանում, որ «նախարարական կեանքի նախկին հիմքերը Ե. դարում դեռ չէին սասանուել, եւ միայն 8–9–10-րդ դդ. էր այդ ամենը հնարաւոր, իսկ «ուստի՛ նախարարութիւնքս» հարցը տեղին դառնալու: Ուրիշ հարց. մի՞թէ հայկական աւանդութեան Մովսէս Խորենացու 460 թուականին նախարարական տների գրաւոր պատմութիւն կար: Մի՞թէ Ե. դարում «ուստի՛ նախարարութիւնքս» հարցն ունէր իր պատասխանը, եւ Ե. հարիւրամեակում այդ հարցն առաջադրուելու կարիք չկար, իսկ 8–9–10-րդ դարերում դրան պատասխանելու կարիք առաջացաւ, որովհետեւ այդ դարերում «նախարարական կեանքի նախկին հիմքերը սասանուեցին»: Ինչպէս նշեցինք, իր շապացուցուած խօսքում Ադոնցը յղում է տալիս Վաղարշակի թղթին, որում միակ ակնարկը, թէ «նախարարական կեանքի նախկին հիմքերը սասանուեցին» հետեւեալ նախադասութիւնն է. «...ո՛չ մեհենից պաշտամունք. եւ ո՛չ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, եւ ո՛չ վերջինն, եւ ո՛չ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի» (ընդգծումը մերն է. – Գ. Ա. Մ.), (Թօմ. էջ 80): Ի գարմանս Խորենացու քննադատների, որոնց կարծիքով՝ Ե. դարում դեռեւս «նախարարական կեանքի նախկին հիմքերը չէին սասանուել», եւ հետեւաբար այդ դարի գրողները մտահոգութեան առիթ չունէին, յանկարծ Աւարայրի պատմիչ Եղիշէն «Խորենացու անհանգստութեանը» շատ համահունչ միտք է հնչեցնում, երբ նկա-

րագրում է, թէ ինչպէս էր պարսից արքան խառնաշփոթ առաջացնում իր գրաւած երկրներում՝ ի թիւս այլոց նաեւ Հայաստանում. «...սկսաւ այնուհետեւ յառաջ կոշել զկրսերս յաւագաց եւ զանարգս ի պատուականաց եւ զտգէտս ի գիտնոց եւ զանարիս ի քաջ արանց. եւ զի՞ մի մի թուիցեմ. այլ զամենայն զանարժանան յառաջ մատուցանէր եւ զամենայն զարժանաւորսն յետս տանէր... (Նղիշէ, Բ.): Մի՞թէ այս տողերը համահունչ չեն խորենացու պատմութեան մէջ արձանագրուած՝ «ո՛չ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, եւ ոչ վերջինն» մտքին: Մի՞թէ Նղիշէի անհանգստութիւնը նախարարական ընդունուած կարգը խախտելու մասին չէ: Այսինքն՝ ինչպէս տեսնում ենք, «ո՛չ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, եւ ոչ վերջինն» միտքը-զաղափարը կամ դրան շատ մօտ տարբերակը լիովին կարող էր հնչել Ե. դարում, եւ Նղիշէի տողերը լիովին բաւարար են խորենացուն արդարացնելու համար, նոյնիսկ եթէ մի պահ (ընդամենը մի պահ, ոչ աւելի) ընդունենք, թէ Ադոնցը լուրջ եւ ծանրակշիռ փաստարկներով ողողել է իր խօսքը, եւ իսկապէս ապացուցուած է, որ Վաղարշակի թուղթը խորենացու յօրինածն է: Անգամ այս պարագային խորենացուն մեղադրելն արդարացի չէ, որովհետեւ պարզ երեւում է, որ հինգերորդ դարի երկու երկերում արտայայտուած է միեւնոյն մտահոգութիւնը:

Հիմա դիտարկենք խնդիրը այլ տեսանկիւնից: Ի՞նչ միտք է արտայայտում Ա. գրքի Թ. գլուխը. Հայաստան է եկել նոր կառավարիչը, եւ նա ասում է. «...խորհուրդ ի մտի եդի գիտել, թէ ո՛չք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց, եւ ուստի՛ նախարարութիւնքս որ աստ կան: Զի ո՛չ կարգք ինչ աստ լեալ յայտնի, եւ ո՛չ մեհենից պաշտամունք. եւ ո՛չ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, եւ ո՛չ վերջինն». Մի՞թէ այս միտքը կարող էր ծագել միայն 8–9–10-րդ դդ. եւ միայն Հայաստանում: Անշուշտ, ո՛չ: Վաղարշակի ասածը ո՛չ ժամանակային, ո՛չ անգամ աշխարհագրական սահմանափակում չի պարտադրում: Եւ այսօր, եւ հազար տարի առաջ կառավարման հիմնական սկզբունքը նոյնն է: Այսօր եւս ցանկացած նորանշանակ պաշտօնեայ իրեն վստահուած ասպարէզն իջնելով փորձելու է հասկանալ, թէ ո՛վ-ի՛նչ դիրք է գրաւում, եւ ո՛վ-ի՛նչ ոլորտների համար է պատասխանատու: Եւ ո՞րն է կառավարման ոլորտի այս խնդրի լուծումը. շատ պարզ. պաշտօնեան դիմելու է հիմնարկի պահոց կամ դիւան եւ սպառիչ պատասխան կստանայ անձնակազմի պարտաւորութիւնների եւ իրաւունքների վերաբերեալ: Վաղարշակի գրածը հէնց դա է. «...»

աղաչեմ զքո տէրութիւնդ, հրամայել բանալ զդիւանդ արքունի ընդդէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հզօր տէրութեանդ. զի գտեալ զըզձալին եղբօր քոյ եւ որդւոյ՝ բերցէ փութապէս»: Վաղարշակն ընդամենն ուզում է, որ իրեն հետաքրքրող տեղեկութիւնները պարզուեն: Այստեղ Վաղարշակին ոչ թէ Հայոց պատմութիւնն է հետաքրքրում, ոչ թէ «նախարարական կարգի սասանումը», այլ այն, թէ նախարարներից ո՞վ ինչ գործառնություններ ունի, կամ աւելի պարզ՝ ո՞ւմից որքան տուրք է պէտք ակնկալել, ով ի՞նչ իրաւունքներ եւ պարտականութիւններ ունի հեթանոսական տարբեր սրբավայրերի նկատմամբ, այլապէս «մեհենից պաշտամունք»-ը յայտնի չէ: Այսինքն՝ Ադոնցի յայտնաբերած «նախարարական կեանքի նախկին հիմքերը սասանելու» հետ կապ չունի, այլ ընդամենը կառավարման խնդիրների լուծման:

Այժմ անդրադառնանք Խորենացու քննադատների համար աւելի բարդ՝ Ե. դարի օգտին եղած փաստերի եւ ի պաշտպանութիւն հանդէս եկած գիտնականների հերքմանը: Խնդիր, որին Թումանովը «հեշտ լուծում է գտել»: Նա գրում է. «Ընդհանուր առմամբ, այս նիւթի [Խորենացու դարի] վերաբերեալ տեսութիւնների երեք խումբ կայ. ոմանք այս Պատմութիւնը վերագրում են եօթներորդ դարին, միւսները՝ ութերորդին, այլք՝ իններորդին (խնդրում ենք ի նկատ առնել, որ Թումանովն անգամ չի յիշատակում հինգերորդ դարը, որ եւ ամենատարածուածն է.— Գ. Ա. Մ.): Այս հակասական տեսակէտները եւ դրանց փոխադարձ բացառումը վերջերս հեզնանքով ընդունեց մի խորհրդահայ գիտնական (նկատի ունի Ստեփանոս Մալխասեանցին.— Գ. Ա. Մ.), որ վերադարձաւ աւանդաբար ընդունուած ժամանակաշրջանին: Նրան այս հարցում աջակցեց մէկ այլ հեղինակաւոր անձ (ակնարկում է Աբեղեանին.— Գ. Ա. Մ.): Այստեղ պէտք է նկատենք, որ Թումանովի «ցուցակը» կիսատ է, որովհետեւ նոյն կարծիքին է եղել նաեւ Հրաչեայ Աճառեանը՝ նոյն ժամանակաշրջանի եւ նոյն հեղինակութեան գիտնական: Դիտելի է, որ Թումանովը ձգտում է Հայոց աւանդական Խորենացու՝ Ե. դարի հեղինակ լինելու՝ կողմնակիցներին բնորոշել իբրեւ «խորհրդային», գուցէ այսպէս փորձելով իբրեւ նուազ կարեւոր ներկայացնել նրանց տեսակէտը: Չէ՞ որ, ինչպէս տեսել ենք, Կոնիքէրը եւս Խորենացուն Ե. դար դասել է, բայց, Թումանովը նրան չի քննադատում, երեւի, որովհետեւ նա «խորհրդային» չէ: Փոխարէնը «խորհրդահայ» Մալխասեանցին, Աճառեանին եւ Աբեղեանին կարելի է քննադատել ըստ ցանկութեան:

Բայց իրականում ովքեր էին այս երեք գիտնականները, իսկապես «խորհրդային» էին: Նրանք ծնուել, ապրել, աշխատել ու ստեղծագործել են իրենց հայրենիքում՝ Հայաստանում, որի դէմ տարբեր ժամանակներում պատերազմել, իսկ երբեմն նաեւ նուաճել են տարբեր կայսրութիւններ՝ Ասորիքից եւ Բաբելոնից սկսած մինչեւ պարսկական, հռոմէական, թուրքական եւ ռուսական: Կայսրութիւնները եկել ու գնացել են, Հայաստանն ու հայը նոյնն են մնացել՝ իրենց հողին ու աւանդներին կառչած: Ուստի, հայ ազգային գիտնականին չի կարելի «խորհրդային», «թուրքական», կամ այլ բառերով բնորոշել: Եթէ գիտնականը նուիրուած է իր ազգային աւանդոյթներին եւ սկզբունքներին, նա պարզապէս հայ գիտնական է, եւ ուրիշ բնորոշում, ածական պէտք չէ: Պէտք է ասել հէնց հայ (Armenian), որ աւելի ճանաչելի է, քան ցանկացած ուրիշ մէկը յիշեալներից: Հայոց աշխարհը (Armenia, land of Ararat, House of Togarma) յայտնի էր դեռեւս այն ժամանակ, երբ այդ երկրներն ու կայսրութիւնները գոյութիւն չուներին, եւ դեռ երկար կմնայ, երբ դրանք բոլորն այլեւս չեն լինի⁶: Այս գիտնականները ծնուել են իրենց հայրենի հողում՝ Հա-

⁶ Աստուածներն Արարատեան երկրում էին հաստատուել. «[Քսիսութրոսը] (Նոյը) հարցրեց, թէ դէպի ո՞ւր պիտի նաւարկի, եւ [Կրովն] (Կրոնոս) պատասխան տուեց, թէ՛ աստուածների մօտ [Արարատի երկիրը]». «Նւսեբիոսի Ժամանակագրութիւն պատմական», էջ 35: Փրկարար տապանը կանգ առաւ լեռներում Արարատեան Մննդ. Լ. 4, Յոբելէնից Ե. 28: Ջրհեղեղից յետոյ պաշտամունքի առաջին սեղանը հիմնուեց Հայքում. Մննդ. Լ. 20, Յոբելէնից. Զ. 1: Խաղտի առաջին այգին տնկուեց Հայքում. Մննդ. Թ. 20, Յոբելէնից. Է. 1: «...Ալմայի արքան եւ Թուբալը Իսպանիայի թագաւոր, նոյնն արեցին, իրենց ժողովուրդներին ջանադրաբար սովորեցնելով իմաստասիրութեան, բնութեան օրէնքների եւ տիեզերագիտութեան սահմանումները, որ իրենց հերթին սովորել էին իրենց պապ Նոյից եւ իրենց հայր Յաբելից: Եւ եթէ այստեղ հարցուի, թէ ինչ գրեք էին նրանք օգտագործում, Բերոսոսը պատասխան է տալիս, որ դրանք փիւնիկեան նշանագրեր եւ տառեր էին (որ օգտագործուած էին նաեւ Արարատում), որ շատ նման էին այն գրերին, որոնք շատ ժամանակ անց Կադմոսը Յունաստան բերեց. «Գիրք Պտոյտների», պարբ. 40: Ջրհեղեղից յետոյ առաջին քաղաքները կառուցուեցին Արարատեան լեռներից մէկի՝ Լուբարի ստորոտին. Յոբելէնից, է. 14–16: Լեզուները խառնուեցին Բաբելոնում, բայց ջրհեղեղից յետոյ Հայքում մնացածները պահեցին նախնի լեզուն, որ մնաց մինչ օրս. Մ. ՉԱՄԶԵԱՆ, հտ. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 153–164, հմմտ. Մննդ. ԺԱ. 7, Յոբելէնից, Ժ. 22: «Եւ Նոյը ննջեց իր հայրերի հետ եւ յուղարկուորուեց Լուբար լեռան վրայ՝ Արարատի երկրում. Յոբելէնից, Ժ. 15: Առաջին անգամ գինի պատրաստուել է Հայքում. հմմտ. Մննդ. Թ. 21, Յոբելէնից. է. 2: «Եւ այսպէս ապրելով Հայքում՝ Նոյն իր այս զաւակներին ուսուցանեց սրբազան աստուածգիտութիւնը, [ժանօթացրեց] նաեւ հոգեւոր պաշտամունքի եւ սուրբ ողջակէզի արարողութեանը, ինչպէս եւ [սովորեցրեց] ընկալել մարդկային վարքութեանը ու բնութեան գաղտնիքները, որոնց մասին նա գրել էր բազում գրքեր, որ հետագայում սկիւթացուց եւ հայոց քրմերն ու հոգեւորականները պահեցին ու պահպանեցին մեծագոյն խնամքով եւ երկիրազօնութեամբ». «Գիրք Պտոյտների», պարբ. 5. Բոլոր տեւ «Յետջրհեղեղեան օրերն Արարատեան երկրում (Հատ հին աղբիւրների)», Երեւան, 2016:

յաստանում, որ տարբեր ժամանակներում յայտնուել է Ռուսաստանի, Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի տիրապետութեան ներքոյ: Նրանք իրենց նախնական կրթութիւնն ստացել են մայրենի լեզուով, իրենց ծննդավայրում, իրենց հայրենիքում, որտեղ աւելի շատ հայկական դպրոցներ կային, քան այս կայսրութիւններն իրենց մայրենի լեզուով դպրոցներ ունէին իրենց կենտրոնական գաւառներում: Ուսումնական հաստատութիւնների, գիտնականների, մտաւորականութեան ու բնակչութեան թուի համամասնութեան յարաբերակցութեամբ հայերը գերազանցել են նշուած կայսրութիւնների բոլոր միւս ազգերին⁷: Հարկ է նշել, որ այն դարերում, երբ Եւրոպայում կրթութիւնն իրականացուում էր լատիներէնով, եւ հսկայ պետութիւնները շունէին իրենց ազգային լեզուով դպրութիւն, հայերն ուսանում էին բացառապէս իրենց մայրենի լեզուով՝ քաղաքական, կրօնական եւ գիտական ոլորտներում որեւէ կերպ չզիջելով իրենց եւրոպացի գործընկերներին: Թումանովի «խորհրդային» անուանուած գիտնականներն ուսանել էին Գեւորգեան ճեմարանում եւ Ներսիսեան դպրոցում, որ վստահաբար կարող ենք ասել, թէ ժամանակի բարձրագոյն դպրոցներն էին: Յետոյ իրենց ուսումը շարունակել են Պետերբուրգի, Սորբօնի, Ստրասբուրգի, Եէնայի, Լայպցիգի եւ Բեռլինի համալսարաններում, իսկ իրենց հետազօտութիւններում հետեւել են դասական արեւելագիտութեան սկզբունքներին: Եւ հարց է ծագում, կարելի՞ է նրանց «խորհրդային», կամ «ռուս», «գերմանացի»... գիտնական համարել: Եթէ իրապէս կարիք կայ նրանց բնութագրելու, ապա աւելի տեղին կլինի դա անել ոչ թէ աշխարհագրական սկզբունքով, այլ ըստ իրենց վաստակի՝ նրանց ճանաչելով որպէս իրենց ոլորտում կայացած գիտնականների եւ հեղինակութիւնների: Եւ ի տարբերութիւն թումանովների ու թօմսօնների, Խորենացու մասին խօսելիս պէտք է յիշել, որ Մալխասեանը, Աճառեանն ու Աբեղեանը ո՛չ կրկնում էին եւ ո՛չ երկրորդում էին մէկը միւսին, նրանցից իւրաքանչիւրն արտայայտում էր իր ուրոյն տեսակէտը՝ հիմնուած իր անկախ վերլուծութեան եւ հետազօտութեան վրայ: Այս «խորհրդահայ» գիտականների ամենակարեւոր բնութագրումը, թերեւս,

⁷ Այս մասին տես Գ. ՄԱԴՈՅԵԱՆ, Հայկական ընտանիք (Իրուագներ աւանդոյթի եւ աւանդութեան), Երեւան, 2018, էջ 38–42, հմմտ. «Վիճակացոյց գաւառական ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ», Տետր Ա., Կոստանդնուպոլիս, 1901, աղիւսակ 33, հմմտ. Գ. ԿՐԸԱՆՍԵԱՆ, Արեւելեան Հայաստանի դպրոցների եւ աշակերտների թուաքանակը XIX դ. 80–90-ական թթ., «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 2008, հ. 2, էջ 37–45:

այն է, որ, ի տարբերություն շատերի, նրանք հիմնովին խորամուխ էին Հայոց հին եւ միջնադարեան գրականութեան, լեզուի, պատմութեան հարցերում: Եւ զուտ միայն քննելով բնագրի լեզուական առանձնայատկությունները՝ նրանք կարող էին անսխալ նշել, թէ այն ստեղծուած է Ե., Զ. կամ Ը. դարի ոճով՝ ի հակադրութիւն խորենացու քննադատներից շատերի, որ նոյնիսկ չէին կարող բնօրինակով կարդալ իրենց քննադատած աշխատութիւնը. մի բան, որ նուազագոյն պահանջ է ցանկացած՝ քիչ թէ շատ լուրջ ուսումնասիրութեան համար մի ոլորտում, որտեղ բնագրի լեզուին ծանօթ լինելը կարեւոր է: Ի վերջոյ, նոյնիսկ մէկ բառի վրիպումը կարող է խեղաթիւրել ողջ շարադրանքը⁸: Եւ կարեւորը. երբ ցանկութիւն է առաջանում որեւէ մէկին բնորոշել որպէս «խորհրդահայ գի-

⁸ Չնայած սա պարզ ճշմարտութիւն է, բայց բերենք մի օրինակ: Պատմութեան Բ. գրքի կէ. գլխի մի հատուած Թօմասը թարգմանում է այսպէս. «Vardges as a child left the province of Tuhq by the River Qasakh and came to dwell by the hill of Shresh by the city of Artimed on the River Qasakh, to hammer and batter at the gate of Ervand the king.» Մանօթագրութիւններում (տէս 458-ը) Thomson writes: “Hammer at the gate: “to ask in marriage,” see Մալխասեանց, ծան. 137 եւ Արեւ. ՂԵԱՆ, Երկեր, Ա.:128–129. For betrothal ceremonies in early Armenia see Hovhannisyán, ԲՆՆ 1971, եւ Mahe, “Norme et droit coutumier,” esp. pp. 694–695» (Թօմ., էջ 207): Այստեղ հարկ է նշել, որ սովորական ընթերցողի համար տողատակն օգնելու փոխարէն հատուածը դժուարընկալելի է դարձնում: Թօմասնի մեկնաբանութիւնից յետոյ պատմութիւնն ընթերցողին ներկայանում է այսպէս. Վարդգէսը դեռ երեխայ էր «կամ մանկան պէս», երբ հեռացաւ Տուհայց կամ Տուհը աշխարհից: Նա երեխայ էր, բայց, միեւնոյն ժամանակ, կարող էր հեռանալ մի գաւառից եւ հասնել միւս գաւառը՝ Երուանդ թագաւորի քրոջ ձեռքը խնդրելու: Գրքի յաջորդ պարբերութիւնում Մովսէս խորենացիին ասում է, որ Վարդգէսն իսկապէս ամուսնացել է Երուանդ թագաւորի քրոջ հետ եւ քաղաք է կառուցել՝ այն անուանելով իր անուամբ: Իրանով իմանում ենք, որ խօսքը գրական, երեւակայական, հէքեաթային կամ առասպելական ամուսնութեան մասին չէ: Եւ որն է լուծումը, մի՞թէ անշարժահասի ամուսնութեան դէպք է արձանագրում: Ո՛չ, Թօմասն ընդամենը պէտք է օգտուէր Բեդրոսեանի աշխատութիւնից: Նրա New Dictionary [Classical] Armenian–English, Վենետիկ, 1875–1879, էջ 432-ում տրուած է Թօմասնի կիրառած «child» բառի մէկ այլ իմաստ՝ «զինուոր, մարտիկ», եւ պատմութիւնը տրամաբանական աւարտ կատանար. ուղղակի Վարդգէսը զատուել-գնացել է Տուհայց գաւառից եւ եկել Երուանդ արքայի «դուռն էր թակում»՝ նրա քրոջ ձեռքը խնդրելով: Ընդունելի եւ ընկալելի շարադրանք ի տարբերութիւն Թօմասնի անտրամաբանական պատումի, թէ Մանկիկ Վարդգէսը միայնակ մի գաւառից միւսը գնաց ամուսնանալու: Այստեղ պետք է նշենք նաեւ, որ մի քանի հատուածներում Թօմասնը շարադրանքից իմացել է, որ «child»-ը չի կարելի «մանուկ» թարգմանել: Ահա Ա. գրքի ԺԵ. գլխում «մանկանցն Շամիրամայ» թարգմանում է «Semiramis' troops» (էջ 94), կամ Բ. գրքի Ե. գլխի «մանկունք Վաղարշակայ» կապակցութիւնը թարգմանում է «Valarshak's young men» (էջ 132): Մինչդեռ Վարդգէսի հատուածում սխալն ուղղակի ամօթալի տարբերակի է հասցնում շարադրանքը: Երբեմն անգամ նրա իր լեզուի լուծումը իմացութիւնը բաւարար չեն լուծ թարգմանութիւն կատարելու համար: Ի տարբերութիւն Էօմասնի խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէն անգամ Գոգթան երգերի տողատմանն է առանձին զգուշութեամբ անդրադարձել. «Մովսէս խորենացու մէջ բերած Արգաւանի ճաշի երգը (Ա. Լ.) գուցէ այսպէս կարդալու է, բայց թողնելով ի հարկէ ասեմ, ասէ բայն: Համակարծիք է Գալ. Տ. Մկրտչեանն

տակ» կամ «այլ հեղինակութիւն», նախ՝ հարկ է նման յայտարարութիւն անելու իրաւունքը վաստակել: Ուստի, գալով այն հարցին, թէ ոքեր էին Մալխասեանը, Աճառեանը, Աբեղեանը, նախ՝ փաստենք, որ Թօմասնն իր թարգմանութեան մէջ յաճախ է ծանօթագրութեան համար օգտագործում յիշեալ հեղինակների աշխատութիւնները (6 անգամ՝ Աճառեանից, 11 անգամ՝ Աբեղեանից, աւելի քան 30 անգամ՝ Մալխասեանից): Եւ յատկապէս Մովսէս Խորենացու պատմութեան կապակցութեամբ պէտք է նկատել, որ գրաբարից աշխարհաբար Մալխասեանի թարգմանութիւնը ցայսօր համարում է լաւագոյնը: Աբեղեանը Պատմութեան քննական բնագրի կազմողներից մէկն է: Իսկ Աճառեանը հեղինակ է հայագիտական հիմնարար մի հետազօտութեան, որտեղ մէկիկ-մէկիկ թուարկում է հայ անցեալի բոլոր գործիչներին՝ հոգեւոր, գրական, ռազմական... մանրակրկիտ նշելով նաեւ բոլոր աղբիւրները, որտեղ յիշատակուած են այդ անձինք: Նա ոչ միայն անդրադառնում է Մովսէսին, այլ նաեւ նշում է Պատմիչի շուրջ առաջացած շփոթի հնարաւոր պատճառը. «Մովսէս Խորենացի կոչուած Քերթոզ կամ Քերթոզահայր. Ե. դարից մահուան թիւն անստոյգ անձ, որի մէջ խառնուած եւ միացած են զանազան Մովսէս անունով անձեր եւ յետին մանր մատենագիրներ»: Եւ որ կարեւորն է՝ Աճառեանը սեղմ ներկայացնում է Խորենացուն ուղղուած քննադատութիւնները եւ ջախջախմամբ ոչնչացնում դրանք որպէս անհիմն⁹: Մեր յիշած երեք գիտնականները կատարեալ վստահութեամբ պնդում էին, որ Մովսէս Խորենացին Ե. դարի հեղինակ է: Եւ նրանց կարծիքներին հակադրուելու համար ամենեւին բաւարար չէ նրանց «խորհրդային» բնու-

եւս, որին առաջարկած է եղել սոյնպիսի ընթերցանութիւնը մի բանասէր պ. Սէլլանը, որը Մովսէս Խորենացու Պատմութեան սիրահարներից է երեւում:

Ճաշ գործեալ Արգաւանայ

Ի պատիւ արտաշիսի

Խարդաւանակ լեալ նմին

Ի տաճարին վիշապաց:

Արտաւազդայ ոչ գտեալ

Քաջի որդւոյն Արտաշիսի

Տեղի ապարանից

Ի հիմնանալն Արտաշատու.

Նա անց գնաց եւ շինեաց

Ի մէջ մարաց գմարակերտ». տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանեց եւ լուսաբանեց Խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէ, [հիմնովին սրբագրուած եւ ուղղուած աշխարհաբար Բ. տպագրութիւն], Ս. Պետրեբուրգ, 1898, էջ 390:

⁹ «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Գ., Երեւան, 1946, էջ 421-ից սկսեալ:

Թագրմամբ յորջորջելը: Լուրջ հիմնաւորումներ են պէտք, որ, ինչպէս տեսանք, իրենց սեփականը շունչին կրկնող-երկրորդողները:

Ամենեւին մտադիր չենք տպաւորութիւն ստեղծել, թէ Մալխասեանը, Աճառեանն ու Աբեղեանը պէտք է դիտարկուեն որպէս անսխալական կամ քննադատութիւնից դուրս, ուստի իրենց «քմահաճութեամբ» խորենացին պէտք է դասուի Ե. դարի հեղինակների շարքը: Հնարաւոր կողմնակալութեան կասկածները բացառելու համար բաւարար է տեսնել մեր՝ «Ղեւոնդ Ալիշանն ու Մանուկ Աբեղեանը առասպելեալ շրջանի մասին»¹⁰ յօդուածը, ուր ցոյց ենք տուել, որ Աբեղեանն աւելի խիստ է քննում խորենացուն, քան ցանկացած օտար, դրանով իսկ վկայելով, որ իր համար առաջնայինը գիտական սկզբունքայնութիւնն է: Նոյնը կարելի է նկատել եւ միւս հեղինակների երկերում: Ուստի, Մալխասեանի, Աճառեանի եւ Աբեղեանի կարծիքները հերքելու համար պէտք էր նրանց պէս հիմնուել միայն ու միայն գիտական սկզբունքի վրայ եւ ոչ թէ առանց քննարկման, դիտողութիւնների, փաստերի եւ օրինակների պարզապէս դուրս թողնել ուշադրութեան ծիրից:

Մենք տեսանք, թէ ինչ հիմքերով էին խորենացու քննադատները փորձում հերքել նրա՝ Ե. դարի հեղինակ լինելու հանգամանքը: Եւ ո՞րն է իրենց «գիտական» նուաճումը. 200 հոգով 200 տարի քննադատել են Մովսէս խորենացուն, եւ ստացուել է ութկէտանոց¹¹ մի գրուածք, որի «գիտական» կշիռը չի դիմանում քննադատութեան: Եւ ակնյայտ է, որ խնդիրը ոչ թէ Կեղծ-Մովսէս խորենացին է, այլ կեղծ-գիտականները. խորենացուն քննադատելուց առաջ պէտք էր գտնէ հայագիտութեան՝ գրաբարի, հայ հին գրականութեան ու պատմութեան ասպարէզում նուազագոյն գիտելիքներ դրսեւորել, ճիշտ այնպէս, ինչպէս օվկիանոս նետուելուց առաջ պէտք է փորձել ծանծաղ առուի ալիքները սանձել:

¹⁰ Տե՛ս «Գաւառի պետական համալսարան. Գիտական յօդուածների ժողովածու», հ. 8, 2020, էջ 28–35.)

¹¹ Չենք կասկածում, որ եթէ լուրջ ասելիք լիներ, Թումանովն անխտիր կընդգրկեր իր ցուցակում:

